

Smithy – an Iconic Building in Abkhazia

სამჭედლო - საკულტო ნაგებობა აფხაზეთში

Nino Kharchilava

Institute of Ethnology named after Academician Giorgi Chitaia of the
Tskhum-Abkhazian Academy of Sciences
Senior Researcher
+995 5934824826, kharchilavanin@gmail.com

Abstract: The paper presents certain peculiarities of traditional cultures related to cult sites, such as smithy, based on fieldwork-ethnographic materials and scientific literature in Abkhazia.

Smithy, with its customs, was one of the ancient objects of cult worship in Abkhazia. The cult sites also played an essential role in traditional and modern life. Traditional house elements and related spiritual culture revealed a conservative nature. Therefore, many customs have been preserved until today.

Due to the conflict, only a small number of Georgians currently live in Abkhazia, which has conditioned the development of interesting ethnographic processes and supported the establishment of exciting variations of cultural transformation. These circumstances determine the topicality of the theme. The following topics were underlined within its frame: the ways of life of the Georgian and Abkhazian people in the conflict zone and how they maintain their cultural identity, providing insights into the different possibilities of ethnocultural identity. This topic is of great interest to modern ethnological science, and in this work, specific examples will be used to illustrate and generalize the issue.

The blacksmith's house was considered a sacred place dedicated to the patron deity of blacksmithing. This led to the forge being worshiped as a cult building. Even after the forge lost its economic function, it remained a place of worship for the deity of the Shashvi (thrush) cult. Until the mid-20th century, small forges without economic purpose remained, where prayers and offerings were made to cult objects such as anvils, hammers, and pincers. A cult hearth was arranged near the eastern wall of the smithy, and a stone pitcher was buried there.

The forge was held in such high regard that it was considered more important than the church. Legal proceedings, oaths, icon transfers, curses, and reconciliations were conducted here. Sacrifices and prayers were offered in the name of the Thrush deity (Khechkhvama) in the smithy, and people sought solutions to household problems here. The smithy was a true temple of Shashvi, with an anvil as an altar. Even the site of the forge itself is considered a sacred place.

Thus, the forge is considered sacred and cult building, symbolizing prosperity and fertility. While old written sources mention some of these customs, modern ethnographic materials reveal the rituals performed in the forge and the sacredness of the place, which are still preserved in living ethnographic practices.

Keywords: Smithy; Blacksmithing - Georgian-Abkhazian Traditions; Blacksmithing Cult in Abkhazia.

ნინო ხარჩილავა

ცხუმ-აფხაზეთის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს
გიორგი ჩიტაიას სახელობის ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი
+995 5934824826, kharchilavanin@gmail.com

აბსტრაქტი. ნაშრომში საველე-ეთნოგრაფიულ მასალებსა და სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით სამჭედლოსთან, როგორც საკულტო ადგილთან დაკავშირებული ტრადიციული კულტურის ზოგიერთი თავისებურებაა წარმოდგენილი.

სამჭედლო თანმხლებ წეს-ჩვეულებებთან ერთად, კულტმსახურების ერთ-ერთ უძველეს ობიექტს წარმოადგენდა. აღნიშნული საკულტო ადგილი ტრადიციულ ყოფაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს აფხაზეთის თანამედროვე ყოფაშიც. სამჭედლოსთან დაკავშირებულმა სულიერმა კულტურამ მკვეთრად გამოხატული კონსერვატიული ბუნება აჩვენა და შესაბამისად რიგი წეს-ჩვეულებაც ბოლო დრომდე შემოინახა.

სამჭედლო, მჭედლობის მფარველი ღვთაების საბრძანისად, საღვთო სახლად მიაჩნდათ. აქედან მომდინარეობს სამჭედლოს როგორც, საკულტო ნაგებობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა და თაყვანისცემა. სამჭედლო სამეურნეო ფუნქციის დაკარგვის შემთხვევაშიც ღვთაება შაშვის კულტმსახურების სახლად რჩებოდა. XX საუკუნის შუახანებამდე შემორჩა მცირე ზომის სამეურნეო დანიშნულების უკვე არმქონე სამჭედლოები, სადაც მხოლოდ ლოცვა და მსხვერპლშეწირვა წარმოებდა და გრდემლი, კვერი და მარწუხი კულტის ობიექტებს წარმოადგენდნენ. იმდენად დიდია მოკრძალება და შიში ღვთაება შაშვის წინაშე, რომ სამჭედლო უფრო მაღლა იდგა, ვიდრე ეკლესია. აქვე ხდებოდა სასამართლო საქმის წარმოება, დაპირისპირებულ მხარეთა დაფიცება, ხატზე გადაცემა, წყევლა და შერიგება. სამჭედლოში სრულდებოდა მსხვერპლშეწირვა და ლოცვა ღვთაება შაშვის სახელზე (ხეჩხვამა), აქ ეძიებდნენ სხვა საყოფაცხოვრებო პრობლემების მოგვარების საშუალებებს. ერთი სიტყვით, სამჭედლო ღვთაება შაშვის ნამდვილი ტაძარი იყო, სადაც გრდემლი საკურთხევის ფუნქციას ასრულებდა. თანამედროვე ყოფაში სამჭედლოს ნასადგურევიც კი წმინდა, საფიცარ ადგილად ითვლება.

ამრიგად, სამჭედლო მიჩნეულია, როგორც წმინდა ადგილი, საკულტო ნაგებობა, რომელიც ბარაქიანობისა და ნაყოფიერების სიმბოლოდ აღიქმება. მათგან ზოგიერთ წეს-ჩვეულებაზე ძველი წერილობითი წყაროებიც მოგვითხრობენ, თუმცა თანამედროვე საველე-ეთნოგრაფიული მასალები საინტერესო მხარეს ავლენს, მათ შორის სამჭედლოში შესრულებული რიტუალები და ადგილი, რომელიც წმინდა ადგილად ითვლება და ცოცხალ ეთნოგრაფიულ ყოფაში ჯერ კიდევ შემონახულია.

საკვანძო სიტყვები: სამჭედლო - ქართულ-აფხაზური ტრადიციები, მჭედლობის კულტი აფხაზეთში.

შესავალი. აფხაზეთში სამჭედლო კულტმსახურების ერთ-ერთ უძველეს ობიექტს წარმოადგენდა და ზოგადქართულ ტრადიციულ ყოფაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. სამჭედლომ და განსაკუთრებით მასთან დაკავშირებულმა სულიერმა კულტურამ მკვეთრად გამოხატული კონსერვატიული ბუნება აჩვენა და შესაბამისად, რიგი წეს-ჩვეულებებიც ბოლო დრომდე შემოინახა.

მეთოდი. წინამდებარე კვლევა ინტერდისციპლინარული ხასიათისაა. კვლევისას გამოყენებულია ისტორიულ-ეთნოლოგიური და შედარებით-ისტორიული მეთოდი. საკვლევ თემასთან მიმართებაში, შევისწავლეთ წერილობითი წყაროები, მოგზაურთა

ჩანაწერებში არსებული ცნობები. გავეცანით სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურას. თანამედროვე აფხაზეთში მოპოვებულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი მატერიალური კულტურის ნიმუში - სამჭედლო და მასთან დაკავშირებული რიტუალები შედარებულია ქართულ ისტორიულ წყაროებთან.

შედეგი. კვლევის შედეგად შესწავლილი იქნა თანამედროვე აფხაზეთში შემორჩენილი საკულტო ნაგებობა - სამჭედლო და მასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები. თანამედროვე აფხაზეთში კონფლიქტის შედეგად ქართველთა მხოლოდ მცირე ნაწილი ცხოვრობს, რამაც საინტერესო ეთნოგრაფიული პროცესების განვითარება განაპირობა და კულტურული ტრანსფორმაციის საინტერესო ვარიანტების ჩამოყალიბებას შეუწყო ხელი. ამგვარი გარემოება განსაზღვრავს თემის აქტულობას, რომლის ფარგლებშიც დაისვა საკითხები: თუ რა ცხოვრებისეულ ხერხებს მიმართავს ქართული და აფხაზური მოსახლეობა და როგორ ინარჩუნებენ კონფლიქტის ზონაში თვითმყოფადობას, რას მოგვითხრობენ ისინი ეთნოკულტურული იდენტობის სხვადასხვა შესაძლებლობების შესახებ. ბუნებრივია, მსგავსი თემები თანამედროვე ეთნოლოგიური მეცნიერების აქტუალურ საკითხთა რიგს განეკუთვნება. დასმული ვრცელი თემატიკიდან აღნიშნული საკითხი ნაშრომში კონკრეტული მაგალითების მიხედვითაა წარმოდგენილი და განზოგადებული.

მსჯელობა. სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ XV საუკუნიდან აფხაზეთში ჩრდილო კავკასიიდან ჩამოსახლებული მოსახლეობა ადაპტაციის შემდეგ, თანდათან, მიწათმოქმედებას ითვისებდა და ჩამოტანილ პრიმიტიულ შრომის იარაღებთან ერთად დამხვედური მოსახლეობის ახალი შრომის იარაღების ფლობასაც სწავლობდა. ქართულ-აფხაზურმა კულტურულ-ისტორიულმა ურთიერთობებმა, საქართველოს გეოგრაფიულმა გარემომ, სოციალურ-ეკონომიკურმა პირობებმა, მიგრანტთა საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებზე უდაოდ დიდი გავლენა მოახდინა (ბახია-ოქრუაშვილი, 2011: 54-59). უძველესი საქმიანობა, ისეთი როგორცაა ლითონის დამუშავება და მჭედლობა, აფხაზებს ჩრდილოეთ კავკასიიდან უნდა ჩამოჰყოლოდათ, სადაც ისინი ფართოდ უნდა ყოფილიყვნენ ამ საქმიანობაში ჩაბმული. მრავალი ავტორის ცნობით, ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხებისაგან განსხვავებით, მეტალურგიის განვითარება ადიღებში ფართოდ იყო გავრცელებული. როგორც წერილობითი, ისე ეთნოგრაფიული მასალებით, კარგად ჩანს, რომ სამჭედლო საქმე (აჟიირა) ხელოსნობის ერთ-ერთი ყველაზე განვითარებული სახე იყო აფხაზებში. ჩამოსახლების დროისთვის ყველა დიდ ოჯახში სამჭედლო და მჭედელი იყო, რომელიც თანდათანობით ჯერ უბანში და შემდეგ სოფლის თემში პროფესიონალმა მჭედლებმა შეცვალეს. აფხაზურ ნართაულ გადმოცემებში მჭედელსა და სამჭედლოს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. აფხაზური ნართაული ეპოსის მჭედელი, რომელიც გადმოცემის თანახმად, საკმაოდ მნიშვნელოვანი სახე იყო, მდ. ყუბანის სანაპიროზე ცხოვრობდა, რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ფაქტს, რომ აფხაზები ჩრდილო კავკასიიდან მიგრაციული გზით არიან დამკვიდრებული აფხაზეთის ტერიტორიაზე. მიგრანტი აფხაზებიც, როგორც ჩანს კარგად ფლობენ ხელოსნობის ამ დარგს, რადგან მათ მიერ გამოჭედილი შრომის იარაღები და ინსტრუმენტები ხოტბას იმსახურებენ (ბახია-ოქრუაშვილი, 2011: 81). აფხაზურ და მეგრულ ტრადიციაში ახალი წლის დღესასწაული მჭიდროდ უკავშირდება მჭედლობის კულტს, ეს მის უძველეს, არქაულ წარმომავლობაზე მიანიშნებს (ინწკირველი, 2022: 139). ვლადისლავ არძინბას 1988 წელს მოსკოვში გამოქვეყნებული სტატიაში (Арджинба, 1988: 263-306) ავტორი აფხაზურ სამჭედლო ტრადიციას მსოფლიო და ჩრდილო-კავკასიურ ფოლკლორთან მიმართებით განიხილავს და არც კი ახსენებს აფხაზურ-მეგრულ პარალელებს, რომელიც რიტუალურ და ენობრივ დონეზეც კი დასტურდება.

აჟირა - სამჭედლო (საკულტო ნაგებობა) (ბახია-ოქრუაშვილი, 2011: 53), **ოჭკადირე** - სამჭედლო საკულტო ადგილად იყო მიჩნეული და შესაბამისად **ჭკადუ**-ს - მჭედელს განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდნენ. **ოჭკადირე** - სამჭედლო ძირითადად წნული ნაგებობა იყო (იცოდნენ ფიცრულიც). სამჭედლოში აღმოსავლეთის კედელთან საკულტო კერია იყო მოწყობილი, იქვე ახლოს ჩამარხული იყო საზედაზე ქვევრი - **სახეხუჯო**. სამჭედლო, როგორც სამეურნეო და საკულტო ობიექტი დიდი ოჯახის დაშლისა და ქონების გაყოფის შემდეგ სა-გვარეულოს საერთო საკუთრებაში რჩებოდა. **სახეხუჯო** - ხელ-მხარის სალოცავია, რომელსაც მჭედლები ასრულებდნენ და იხდიდნენ **ოჭკადირეშ ოხვამერს** - სამჭედლოს ლოცვას. ამისათვის დაკლავდნენ ღორს და მოხარშავდნენ ხოზოკვარებს. დაკლული ღორის თავს, გულ-ღვიძლს და ხოზოკვარებს ხის მრგვალ გობზე სამჭედლო იარაღთან ერთად ალაგებდნენ და სამჭედლოში მიჰქონდათ, სადაც ამას ყველაფერს გრდემლზე დადებდნენ და წმინდა სოლომონს შეევედრებოდნენ. ხის ამ მრგვალ გობს, რომელზე სურსათი ელაგა და სანთელი იყო ანთებული, მჭედელი თავის თავსაც და ოჯახის წევრებსაც ლოცვით თავზე გადაავლებდა (ასედ, 2022). დედაკაცი სახლში ლოცულობდა ხოზოკვარებითა და სანთლებით (სანთელს ძირითადად ოჯახში ამზადებდნენ). გადმოცემით ეს რიტუალი როგორც აფხაზეთში, ისე სამეგრელოში საახალწლოდ სრულდებოდა. მეგრულ ფოლკლორში სოლომონის შემოქმედი ღმერთის ფუნქციით აღჭურვას თან ერთვის სამეგრელოში მის სახელზე 31 დეკემბრის ტრადიციული მჭედელთა საინიციაციო რიტუალი, ე.წ. „ხეხუნჯობა“ (ხელ-მხარის კურთხევა) ან „ხეხვამა“ (ხელის ლოცვა), რომლის აფხაზურ ფორმად „აჟირანხას“ დროს აღვლენილი ლოცვა „ხეხვამა“ მიიჩნევა (მაკალათია, 1941: 321; აბაკელია, 1991: 31).

სამჭედლოში მჭედელს აუცილებლად ჩაფლული ჰქონდა ქვევრი, რომელსაც ყოველწლიურად ავსებდა **ნადუდა** - თავღვინით და სწირავდა წმიდა სოლომონს, რომელიც ყველა ხელობის შემქმნელად, განსაკუთრებით კი მჭედლების მფარველად ითვლება. იგი ამ წესით თავისი ხელობის წმინდად შენახვას ცდილობდა და ყოველწლიურად იხდიდა სალოცავს. შესაწირავ ღორსაც „ოხეხუნჯე“ ეწოდებოდა. სახეხუნჯოს რიტუალის აღსრულებისას მჭედელი დაჩოქილი ლოცულობდა (მაკალათია 1941: 322; აბაკელია, 1997: 82-84). თუ ოჯახს სამჭედლო არ ჰქონდა, სამჭედლო ქვევრი მარანში იყო ჩაფლული.

მკვლევარი ნინო აბაკელია სამეგრელოში დაცულ „ხეხუნჯობას“ რიტუალს და აფხაზურ „ხეხვამა/ღეჯხვამას“ ერთმანეთს უკავშირებს. ორივე დღესასწაულის სახელწოდებაში მეორდება მეგრული სიტყვა **ხვამა** - ლოცვა. სამეგრელოში ხეხუნჯობისთვის ღორი ან მამალი ციკანი იწირებოდა. ტერმინთა სახესხვაობის მიუხედავად, რიტუალი ტარდებოდა ახალი წლის წინა საღამოს, სალოცავ ქვევრთან, სამჭედლოში, რომლის მფარველი წმინდა სოლომონია (აბაკელია, 1997: 85-87). მკვლევარ ნ. ანთელავას მიხედვით, „ღეჯხვამა“ განიმარტებოდა, როგორც „ღორის ლოცვა“ ან „ღორით ლოცვა“ (ანთელავა, 2006: 110). აფხაზეთის მოსახლეობაში ხეხუნჯობისთვის იწირებოდა ღორი, ხოლო სამეგრელოში ნ. აბაკელიას ცნობით, მამალი ციკანი (აბაკელია, 1997: 87), რიტუალის წარმმართველია მჭედელი (აჟი) ან ოჯახის ან გვარის უფროსი, რომელიც ღვთაება შაშვს სახელზე სარიტუალოდ მომზადებულ ვაცს/ოჩს და მამლებს შესწირავს ოჯახის წევრთა რაოდენობის მიხედვით ან შაშვს საღვთო ვალის მიხედვით. ს. მაკალათიას ცნობით, აფხაზეთში თემი ტრადიციულად გოჭს სწირავდა მჭედლობის ღვთაებას საახალწლოდ, ხოლო მუსლიმი აფხაზები გოჭის ხორცს გახვევდნენ ქალაქში, სამჯერ გაღებდნენ და გადმოაფურთხებდნენ (მაკალათია, 1927: 46); ოჯახის თითოეული წევრისთვის მზადდებოდა რიტუალური პურები (აჩაშვა - შაშვს პური) და კოკრები (აკვაკვარ - ყველიანი კვერი) და საგანგებოდ ჩამოიქნება თაფლის სანთელიც (ჯანაშია, 1899: 1-2).

აფხაზეთში მარანი - „ავცარა“ - გავრცელებული იყო მხოლოდ აბჟუას აფხაზეთში

(ბახია-ოქრუაშვილი, 2011: 53), რომელსაც სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო მნიშვნელობის გარდა, საუკუნეების მანძილზე სარწმუნოებრივი თვალსაზრისითაც უდიდესი დატვირთვა გააჩნდა. მარანში ცალკე-ცალკე ყველა სალოცავის სახელზე ღვინით სავსე ქვევრები იყო ჩაფლული, რომელიც მხოლოდ გარკვეული დღესასწაულისა და ღვთაებისადმი ლოცვის დროს გამოიყენებოდა (ბახია, 1982: 190). სალოცავებს ყველას თავისი ლაგვანი ჰქონდა მიჩენილი და მისი მოვლა-პატრონობა ოჯახის ან გვარის უფროსს ევალებოდა. ყოველი საზედაზე ქვევრი მარანში თავისი რიგის და წესის მიხედვით იყო ჩაფლული. სახეხუჯო ქვევრი შეიძლება როგორც მარანში, ისე სამჭედლოშიც ყოფილიყო ჩაფლული. თუ მარანში იყო ჩაფლული, მაშინ ოჯახის უფროსი **ოჰკადირემ ოხვამერს** მარანში შეასრულებდა, თუ სამჭედლოში იყო, მაშინ მჭედელი ლოცვას **სახეხუჯო** ქვევრთან ასრულებდა - იმ ქვევრთან, რომელიც სამჭედლოში ჰქონდა ჩაფლული. ეს ქვევრი ჩაფლული იყო მარანში, რომელიც სამლოცველოს როლს ასრულებდა (ქან შარდენი, 1935: 41; მაკალათია, 1941: 315).

აფხაზეთში ახალი წლის დადგომამდე მცირე ხნით ადრე, სრულდებოდა სამყაროს შექმნისა და განახლების რიტუალური მისტერია, რომელსაც შუასოფლის - აბჟუს (ოჩამჩირე - ტყვარჩელი) აფხაზები აჟირნიხვას, ხოლო ბზიფელი აფხაზები ხიჩხვამას, ხეჩხვამას უწოდებენ. საინტერესოა, როგორ ხდება, რომ გუდაუთაში, რომელიც უფრო შორს არის მეგრელებით დასახლებული ადგილებიდან, ვიდრე ოჩამჩირე, საახალწლო მისტერიის საწყისის - მჭედელთა მხარ-მკლავის დალოცვის სახელი მეგრულ ხეშხვამას, ხეხუნჯობას უკავშირდება. ხოლო შუასოფელში მისი სახელწოდებაა აჟირნიხვა - სამჭედლოს ლოცვა - ოჰკადურემ ხვამაა. სარიტუალო ლოცვას (ხეჩხვამა - ხელის ლოცვა) აღასრულებს მჭედელი (აჟი) ან ოჯახის უფროსი, რომელიც სიმბოლურად განასახიერებს მჭედელს ან პირველწინაპარს. სიმბოლურ საკურთხეველთან, რომლის ფუნქციას სიმბოლური გრდემლი ასრულებს, შემწირველი ცალ ხელში კაკლის შამფურზე წამოცმული სამსხვერპლო ვაცის გულ-ღვიძლით და მეორე ხელში - თიხის ჭურჭელში მოთავსებული წმინდა ზედაშით ადავლენს ლოცვას ღვთაება შაშვას მიმართ (რეხვიაშვილი, 1964: 160). თვითონ ზედაშეს სამჭედლოს აღმოსავლეთ კედელთან ჩატანებული საზედაზე ქვევრიდან (ახაფშა) იღებდნენ და მის მიმართ ლოცვას წარმომთქმელთან ერთად იმეორებდნენ რიტუალის მონაწილე დანარჩენი წევრებიც: ლოცვა გრდემლზე კვერის დაჰკრვით სრულდება (ანთელავა, 2006: 183). ლოცვის დასრულებისა და სამსხვერპლო გულ-ღვიძლთან ზიარების შემდეგ, ოჯახის უფროსი ცაში თოფს გაისვრის, რითაც მიანიშნებს, რომ რიტუალი აღსრულებულია (Хашна, 2018: 82). ლოცვა ხშირ შემთხვევაში გარეთ მიმდინარეობს აჟირას მცირე მოცულობის გამო, რაც კიდევ ერთხელ მიანიშნებს მის სიმბოლურ დანიშნულებას.

ტრადიციულ კულტურებში განსხვავებული იყო დამოკიდებულებაც მჭედლობისა და მჭედლებისადმი. აფხაზურ ტრადიციაში საკრალიზებულია არა მხოლოდ მჭედლობის კულტი და ხელობის საიდუმლო, არამედ თვითონ მჭედელი ყველაზე მეტად მოსარიდებელ და საშიშ ადამიანად ითვლება. ვერავინ გაბედავდა მჭედლის მოტყუებას ან პირობის დარღვევას, რადგან მისი წყევლა განსაკუთრებით საშიშად ითვლებოდა. თავისი მაგიური ხელობა მჭედელს გამუდმებით ცენტრში ამყოფებს, სადაც ერთმანეთს ხვდება მიწისქვეშა ლითონი და ზეციური ცეცხლი. ამიტომ ყოველი მჭედელი ამავედროულად კულტმსახურია, სამჭედლოს ქურუმი, რომელიც ორი სამყაროს გადაკვეთა-შეერთების ცენტრში დგას, ერთდროულად ემსახურება თავის ღმერთს და ადამიანებს და მათ შორის შუამავლად ითვლება. ამ განსაკუთრებული მდგომარეობის გამო აფხაზურ ყოფაში, ისევე როგორც, მაგალითად, აფრიკულ ტომებში, მჭედლებს ხშირად მიეწერებოდა შამანური თვისებებიც - ჯადოქრობა, ექიმბაშობა და კავშირი დემონურ სულებთანაც კი, რაც მჭედლისგან ფიზიკურ სისუფთავესთან ერთად, სულიერ სიწმინდესაც მოითხოვს (Элиаде, 1998: 170-184).

„აჟირანიხას“ სახით საქმე გვაქვს კლასიკურ რელიგიურ რიტუალთან, თავისი შემადგენელი ყველა კომპონენტით. დღესასწაულის სახელწოდება, სარიტუალო სივრცის შესაბამისად, უკავშირდება სამჭედლოს - „აჟირა“. ნ. ჯანაშიას ცნობით, აფხაზს აჟირა უფრო საკრალურად მიაჩნია, ვიდრე ეკლესია, რომელიც ხშირ შემთხვევაში წარმოადგენს არა ნამდვილ, არამედ ამა თუ იმ საგვარეულო სიმბოლურ სამჭედლოს, ზოგჯერ ის ტყეშია საგანგებოდ აშენებული, თავისი რელიგიური სამსხვერპლოთი - სიმბოლური გრდემლით და სპეციალური ლოცვაც, რომელიც აღესრულება, როგორც რელიგიური რიტუალის აუცილებელი კომპონენტი, აფხაზთა მჭედლობის ღმერთს - შაშვს - მიემართება. აფხაზურ პანთეონში ღვთაება შაშვს მეორე ადგილი უჭირავს ანცვას შემდეგ და მას ყველაზე სასტიკ და მრისხანე ღვთაებად მოიხსეიებენ, რომლისაც ყველას ეშინია (ჯანაშია, 1899: 9).

აფხაზეთში განსაკუთრებულად ეთაყვანებოდნენ რკინას, მეტალს (სიხარულიძე, 2006: 147), რადგან სწამდათ, რომ იგი მჭედლობის ღმერთის შაშვს მიერ შეიქმნა, რომელმაც ქვასთან შეხებით მისგან გამოიყვანა ყველა ლითონი, რაც ადამიანს სჭირდება ყოველდღიურ ცხოვრებაში. შაშვი ხშირად გამოიხატება დაფიცების ან დალოცვის ფორმულებში (ზუხბა, 1988: 92-94). დალოცვის და დაფიცების რიტუალში იგულისხმება ღვთაება შაშვს თავისი მუდმივი ატრიბუტით - ჩაქუჩით. სამჭედლოს სასამართლოს წინაშე წარმდგარ ბრალდებულს ტყუილზე დაფიცებისთვის პირდაპირ შაშვს ურო მოელის სასჯელად. შაშვს ატრიბუტია არა მხოლოდ ჩაქუჩი, არამედ ცეცხლიც. ნიკო ჯანაშიას მოჰყავს სამჭედლოში დაფიცების ტექსტი: „დიდო შაშვო, ვისაც გემორჩილება შვიდი ღმერთი და გინთებთ შვიდ სანთელს, გესმის? დაე დამწვას შენმა ცეცხლმა, ვიქნა შენგან დაფერფლილი, თუ ამ საქმეში დამნაშავე ვარ“ - და დაარტყამს ჩაქუჩს გრდემლზე. დამსწრენი, რომელთაც სჯერათ, რომ „შაშვი იმყოფება მათ შორის“ და არ უნდათ მისი განრისხება, მაშინვე წყვეტენ გასამართლების პროცესს და ფიცის მთქმელს უდანაშაულოდ გამოაცხადებენ (Джанашия, 1960: 73). ღვთაების შაშვის თაყვანისცემის დღე აფხაზურ ტრადიციაში ახალი წლის მაგიურობის, შესაბამისად, სამყაროს განახლების, მისი ახლად დაბადების საზრისს დაუკავშირდა.

აფხაზეთში მჭედლები, როგორც განსაკუთრებული საქმის ოსტატები და ღვთაების კულტმსახურნი დიდი პატივისცემითა და გავლენით სარგებლობდნენ, ითვლებოდნენ ადამიანებსა და შაშვს შორის შუამავლებად, ექიმბაშებად, ჯადოქრებად, ჰქონდათ მათი რიდი (განსაკუთრებით მჭედლის დაწყველის ეშინოდან). მჭედლის გაქურდვას ვერავინ გაბედავდა. თუ მჭედელი რომელიმე ხილის ხეს წიდას ჩამოჰკიდებდა, ამ ხის ნაყოფს ხელს ვერავინ ახლებდა. მჭედლები იცავდნენ ზოგიერთ აკრძალვებს, არ შეეძლოთ აბრეშუმის წარმოება, არ აგებდნენ ფაცხებს შექრისგან, არ კლავდნენ გველს, არ ატარებდნენ ტრაურს და სხვა (Званба, 1955; Аджинджал, 1969).

სამჭედლო ატრიბუტიკა ასევე მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მჭედლობის კულტში. გრდემლსა და ჩაქუჩს (კვერს, უროს) ასევე მნიშვნელოვანი ფუნქცია ეკისრება აჟირანიხას რიტუალში. სამეგრელოში და აფხაზეთის ზოგიერთ სოფელში სამსხვერპლო ცხოველის გულ-ღვიძლი წამოიცმება არა შამფურზე, არამედ დაიდება სარიტუალო ხონჩაზე, სადაც ასევე აწყვია მომცრო ზომის, ოდენ საკულტო დანიშნულების ჩაქუჩი, მარწუხი და გრდემლი. აჟის სახელს უკავშირდება როგორც ადამიანებისთვის პირველი საბრძოლო და სამეურნეო იარაღების დამზადება, ისე პირველი მსხვერპლშეწირვა შაშვს მიმართ (ანთელავა, 2006: 117).

აფხაზეთში სამჭედლოს და მჭედელს იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა, რაც მორწმუნე ქრისტიანთათვის საყდარსა და მღვდელს. აფხაზები სამჭედლოს „ა-ჟირანგხა“-ს უწოდებდნენ და მჭედლობის მფარველი ღვთაების - „შაშვი“-ს საბრძანისად, საღვთო სახლად მიაჩნდათ. აქედან მომდინარეობს აჟირანიხას როგორც საკულტო ნაგებობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა და თაყვანისცემა. აფხაზებისთვის იმდენად დიდი იყო შიში ღვთაება შაშვისა და აჟირანიხას წინაშე, რომ აფხაზი უმალ ეკლესიაში დადებდა ყალბ

ფიცს, ვიდრე სამჭედლოში (ანთელავა, 2006: 109; გიორგაძე, 2011: 79; Джанашия, 1960: 76). აქ სრულდებოდა მსხვერპლშეწირვა და ლოცვა ღვთაება შაშვის სახელზე, აქვე ხდებოდა სასამართლო საქმის წარმოება, დაპირისპირებულ მხარეთა დაფიცება, ხატზე გადაცემა, შერიგება და სხვა (ანთელავა, 2006: 109; გიორგაძე, 2011: 79; ბახია-ოქრუაშვილი, 2011: 124). მჭედელის დახმარებით სამჭედლოში იმართებოდა ფიცი. ფიცის მიღების დროს იტყოდნენ „ამ ხატის მადლმა“ და გრდემლზე ჩაქუჩს დაკრავდნენ.

აფხაზებში სამჭედლო, როგორც საკულტო ნაგებობა დიდი ოჯახის სეგმენტაციის შემთხვევაში პატრონიმიის საერთო მფლობელობაში რჩებოდა. ქურდობის ან სხვა რაიმე დანაშაულის შემთხვევაში, დამნაშავეს ღვთაებას გადასცემდნენ დასასჯელად, ხალხის რწმენით, ღვთაება შაშვი ბოროტებას დაუსჯელს არ დატოვებდა, ხოლო ღვთაება „შაშვს“ და „აბიფარას“ წევრებს შორის შუამავალი იყო მჭედელი, რომელსაც ქურუმის ფუნქციაც ჰქონდა მინიჭებული. სამჭედლოში აღმოსავლეთის მხარეს საკულტო კერა იმართებოდა. კედელთან კი მიწაში საზედაშე ღვინით სავსე ქვევრი იყო მიწაში ჩაფლული. ახალი წლის დილას, უხუცესი, პატრონიმიის ხელმძღვანელი საკულტო სამჭედლოს ზვარაკს სამჯერ შემოატარებდა, სახით აღმოსავლეთისკენ მიაბრუნებდა, სათითაოდ ოჯახის ყველა წევრს დალოცავდა და ზვარაკს დაკლავდა (ბახია-ოქრუაშვილი, 2011: 123). თედო სახოკია თავის მოგონებებში აღნიშნავს, რომ სამჭედური სასამართლოს როლსაც ასრულებდა აფხაზეთში. „მომჩივანნი მის წინ ფიცულობენ და თავიანთ სიმართლეს საჯაროდ აცხადებენ. აფხაზი, რაც უნდა ძალა ადგეს, ტყუილის თქმას სამჭედლოს წინაშე ვერ გაჰბედავს“ (სახოკია, 1950). სხვა მკვლევრები ადასტურებენ, რომ ყოველი დიდი გასაჭირის დროს, სამჭედლოში მიღებული ფიცი უფრო მნიშვნელოვანი და დამაჯერებელი იყო, ვიდრე ეკლესიაში (რეხვიაშვილი, 1964: 167). სამჭედლოს ის ფუნქციაც ჰქონდა, რომ აჟირაში მიჰყავდათ სულით ავადმყოფები, რომელსაც აჟი გრდემლთან დააჩოქებდა და შესთხოვდა აჟირას ავადმყოფისთვის რკინის სიმაგრე მიეცა და განეკურნა სნეულებისგან. ამ ლოცვას თან ახლდა რიტუალური მსხვერპლი - თხა, რომელსაც შემოატარებდნენ ავადმყოფს, აღმოსავლეთით მიაბრუნებდნენ და ისე დაკლავდნენ (რეხვიაშვილი, 1964: 168).

აფხაზეთში ისევე, როგორც სამეგრელოში, შემონახულია ჩვეულებითი სამართლის ერთ-ერთი ელემენტი - ხატზე გადაცემის წესი (სახოკია, 1956: 66), რომელსაც **ხატიმ გინოჩამა** - ხატზე გადაცემა ეწოდებოდა. ხატზე გადაცემა თავისი შინაარსითა და გამოხატვის ფორმებით უძველესი სოციალური ყოფიდან მომდინარეა და ამა თუ იმ სამართლებრივი დავის დროს დამნაშავეს დასჯის უზრუნველყოფის მექანიზმს წარმოადგენდა. ხატზე გადაცემის რიტუალი ილორის ეკლესიაში და სამჭედლოში სრულდებოდა. ეს წესი ისტორიულად, რეალურად არსებობდა და თანამედროვე ყოფაშიც იშვიათად, მაგრამ მაინც ფიქსირდება და მის შესახებ ზეპირად გადაეცემოდა თაობიდან თაობას.

ყველაზე სამძიმო საქმედ ილორის წმინდა გიორგის ეკლესიაში და სამჭედლოში **ხატიმ გინოჩამა** - ხატზე გადაცემა ითვლებოდა. ხატი - გადაცემულს უეჭველად, დაამიზეზებდა. ამიტომ მას უკიდურეს შემთხვევაში მიმართავდნენ. თუმცა ასეთ დაწყევლას იშვიათად მიმართავდნენ, რადგან გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ ეს წყევლა შეიძლებოდა მაწყევარს დაბრუნებოდა. ამიტომ ვინც ხატზე გადასცემდა პირობას დებდა - თუ სამართალი აღსრულდებოდა მის სიცოცხლეში, მაშინ **არსხების** - ახსნის რიტუალს შეასრულებდა. განსაკუთრებული ძალის მქონედ სამჭედლოში გადაცემა მიიჩნეოდა. წყევლის დამთავრების შემდეგ გრდემლზე ჩაქუჩის დარტყმა ამინ-ს ნიშნავდა. სამჭედლოში წყევლის ან გინოჩამას დასრულების შემდეგ მჭედელი გრდემლზე ჩაქუჩს დაჰკრავდა, რითაც რიტუალი დასრულებულად ითვლებოდა. **არსხება** - ახსნა, დახსნა, ერთგვარი რიტუალია, რომელიც ხატზე გადამცემს ემართა. როცა ხატზე გადაცემული და დაწყევლილი ოჯახი ამოწყდებოდა, წყევლის მობრუნების თავიდან ასაცილებლად მაწყევარი ხატს შესაწირით უნდა ხლებოდა, რათა შებრალება და წყევლის

გაბათილება ეთხოვა. არსებების რიტუალი, სადაც გინოჩამა მოხდა იქ უნდა ჩატარებულიყო. მჭედელის ან სამჭედლოს არარსებობის შემთხვევაში, არსებების რიტუალის შესასრულებლად საქმეში გვარის უხუცეს ადამიანი ან საეკლესიო პირი ერთვებოდა.

საველე-ეთნოგრაფიული მასალებით ჩანს, რომ ამ რიტუალების შესრულება არ შეწყვეტილა, იშვიათად მაგრამ მაინც არსებობს ამგვარი პრაქტიკები. უხუცესი რეპოდენტები მიიჩნევენ, რომ გინოჩამას რიტუალი ცუდი მოვლენაა და სამართლის ძიების ეს მეთოდი არ უნდა გამოიყენებოდეს. მათ უჭირთ გინოჩამასთან დაკავშირებულ რიტუალებზე საუბარი, თუ რომელიმე გვარის წარმომადგენელი ჯერ კიდევ ცოცხალია. მთხრობელთა უმრავლესობა ამ რიტუალის შესახებ წარსულ დროში საუბრობს, მაგრამ როდესაც სამჭედლოში **გინოჩამა**-ს შესახებ საუბრობენ, პირჯვარს იწერენ. ასევე, თუ მათ ცნობიერებაში შემორჩენილია, რომ თუ ოდესღაც ამ ადგილას სამჭედლო იყო გამართული, იმ ადგილს მოწიწებით ექცევიან და გავლისას პირჯვარსაც იწერენ. სოფელში, სადაც ძველად სამჭედლო იყო გამართული, იმ ადგილას ოჯახის გამართვა **ვაშინერს** - არ შეიძლება.

თანამედროვე აფხაზეთში 14 იანვარი ოფიციალურად, დასვენების დღეა. წარმართული აჟირნიხუა - მჭედლობის დღესასწაულია და ნიშნავს მსოფლიოს შექმნის (განახლების) დღესასწაულს. აფხაზეთში „აჟირნიხუას“ აღნიშვნის ერთიანი სტანდარტი არ არსებობს. ყველა ოჯახს თავისებური ტრადიცია აქვს. მაგრამ გამაერთიანებელი საგვარეულო აჟირაა (წმინდა სამჭედლო). აჟირას რიტუალისთვის ერთი დიდი ცვილის, რამდენიმე მცირე ზომის სანთელი და თხილის (კაკლის) ტოტისგან კეტი მზადდება. მცირე ზომის სანთლები ოჯახის წევრი ქალებისათვისაა განკუთვნილი. დაბინდებისას იწყება დღესასწაულის მთავარი რიტუალი - ოჯახის წევრი მამაკაცების აჟირაში შედიან. მთავარ მლოცველ უხუცესს მარცხენა ხელში კაკლის ხისგან გამოთლილი კეტი, რომელზეც რიტუალის წესით განსაზღვრული რამდენიმე ღვეზელი და მსხვერპლად შეწირული ხარის გულ-ღვიძლია წამოცმული, მარჯვენა ხელში კი ღვინის ჭიქა უჭირავს. სამჭედლოდან გამოსვლისას მიღებულია იარაღის სროლა. სახლში დაბრუნებისას ლოცვის რიტუალური ნაწილი არ სრულდება. სახლის დიდ ფანჩატურში უხუცესი ქალების თანდასწრებითაც გაიმეორებს ის სიტყვებს, რაც მანამდე აჟირაში წარმოთქვა. ამ დროს ქალები თავიანთ ქალიშვილებთან ერთად ანთებული სანთლებით დგანან ქათმის ხორციტა და ღვეზელებით სავსე სარიტუალო სუფრასთან. ყველა სადღეგრძელოს შემდეგ ამ სანთლებს რიგრიგობით მიაკრავენ სახლის კედელს.

დღესასწაულის დადგომამდე მცირე ხნით ადრე ოჯახის თავს საგვარეულო სამჭედლოში მიჰყავს შესაწირი საქონელი (შაშვს - მჭედლების მფარველ ღვთაებას (წმინდა სოლომონს) მსხვერპლად თხას ან მამალს სწირავენ, ამასთან რიტუალური თხა უსათუოდ უნიშნო თეთრი უნდა იყოს), მას უკან მიყვებიან შვილები, შვილიშვილები, შვილთაშვილები, თუ მამა ახალგაზრდაა და ჯერ ასე არ გამრავლებულა, ძმისშვილები, ბიძაშვილები, მათი შვილები (ბოლო დროს გამონაკლისის სახით - მამიდაშვილებიც, დისშვილებიც), ვინაიდან ხეჩხუამა ოჯახურ, საგვარეულო საკურთხეველში - სამჭედლოში - აჟირაში სრულდება მამის ხაზით ნათესავების მონაწილეობით, სხვა გვარის წარმომადგენლები - ოჯახის დედის, ცოლის და რძლების მხრიდან სახლში რჩებიან.

სამჭედლოში ყველანი ქუდმოხდილნი შედიან და აუნთებელი სანთლებით ხელში გარს უვლიან გრდემლს. მლოცველი - მახვამერი ლოცვას აღუვლენს შაშვს. ლოცვის დასრულების შემდეგ გარეთ გადიან და დაკლავენ შესაწირ პირუტყვს - თხას, აქვე დაკლავენ თითო ყვინჩილას ყველა მამაკაცისთვის, და ისევ სამჭედლოში შედიან და ჯამში შეგროვებულ სამსხვერპლო სისხლს გრდემლს შესახურებენ. მლოცველი მარცხენა ხელში იღებს ხარგას - თხილის წვირს, ზედ ჩამოცმული სამსხვერპლოს ნეკნებით, გულითა და ღვიძლით, პურის ნატეხით, მარჯვენა ხელში დაიჭერს ჭიქა ღვინოს და თავიდან წარმოთქვამს ლოცვას შაშვისადმი თხოვნით შეიწიროს ზვარაკი. თითოეული მამაკაცი

ანთებს სანთელს, რომელიც ოჯახის მამას წინასწარ აქვს მათთვის ჩამოქნილი, კიდევ ერთხელ შემოუვლის წრეს გრდემლის გარშემო და მორჩილად თავდახრილი დგას, სანამ სანთელი ჩაიწვება. ყველა დალევს თითო ჭიქა ღვინოს, შეაყოლებს თითო ლუკმას საზვარაკე ხონჩიდან და მხოლოდ ამის შემდეგ ბრუნდებიან სახლში, რომ საახალწლო სუფრას მიუსხდნენ (ხაშიგი, 2021).

დასკვნა: ნაშრომი წარმოადგენს მნიშვნელოვან წყაროს, რადგან ოკუპირებულ აფხაზეთში ეთნოგრაფიული მასალების ადგილზე მოპოვება ძნელია, მაგრამ არაა მიუღწეველი, რადგან ინდივიდუალურად მუშაობისას შეიძლება ადგილზე იქნეს მოპოვებული ისეთი მასალები, რომლებიც აფხაზეთიდან საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მიგრირებულ საზოგადოებაში ვერ დაფიქსირდეს. აფხაზეთში დღემდე შემორჩა სამეურნეო დანიშნულების უკვე არმქონე სამჭედლოები, სადაც მხოლოდ ლოცვა და მსხვერპლშეწირვა წარმოებს და გრდემლი, ჩაქური და მარწუხი კულტის ობიექტებს წარმოადგენენ. ამრიგად, სამჭედლოს ნაგებობა ყველა დროში კულტურის მნიშვნელოვანი შემადგენელი ელემენტი იყო. XX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ფაბრიკული შრომის იარაღების მომრავლების შედეგად, სამჭედლოს ჩვეულება მოიშალა, მაგრამ მჭედელსა და სამჭედლოს განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდნენ, თანდათანობით მისი ადგილი რელიგიურმა სალოცავმა დაიკავა. ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, რომ ძველად თუ ყველა ოჯახში სამჭედლო და მჭედელი იყო, ის თანდათანობით ჯერ უბანში და შემდეგ სოფლის პროფესიონალმა მჭედლებმა შეცვალეს. სიმბოლური სამჭედლო ყველა დიდი ოჯახს საკუთრად უნდა ჰქონოდა. ჰყავდა მჭედელი თუ არა, ამას უკვე აღარ ჰქონდა მნიშვნელობა და სამჭედლოში თუ არა მარანში ქვევრი ჰქონდა ჩაფლული და რიტუალს ოჯახის უფროსი მამაკაცი აღავლენდა. სამჭედლოს კულტურისა და მისი ღვთაების შიში და მოკრძალება დღემდეა შემორჩენილი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ასედი, (2022). ავტორის საველე-ეთნოგრაფიული დღიური. აფხაზეთი.
- აბაკელია, ნ. ალავერდაშვილი, ქ. დამბაშიძე, ნ., (1991). ქართულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, თბილისი.
- აბაკელია, ნ. (1997). სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში, თბილისი.
- ანთელავა, ნ. (2006). მითები, რიტუალები, სიმბოლოები, თბილისი.
- ბახია, ს. (1982). პატრონიმიის იდეოლოგიური ურთიერთობის საკითხისათვის აფხაზეთში ძველად, წიგნი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი.
- ბახია-ოქრუაშვილი, ს. (2011). აფხაზთა ეთნოლოგია, თბილისი.
- გიორგაძე, პ. (2011). აფხაზეთი და აფხაზნი (საეთნოგრაფიო აღწერა), თბილისი.
- ზუხბა, ს. (1988). აფხაზური ზეპირსიტყვიერება, „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“, თბილისი.
- ინწკირველი, ე. (2022). სამჭედლოს სოციალურ-რელიგიური ასპექტები აფხაზურ-ქართულ მითო-რელიგიურ სისტემაში, კრ: წელიწდეული, ტ. XIV, ქუთაისი.
- მაკალათია, ს. (1927). ახალწელიწადი საქართველოში, თბილისი.
- მაკალათია, ს. (1941). სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბილისი.
- შარდენი, ჟ. (1975). მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თბილისი.
- სახოკია, თ. (1950). მოგზაურობანი. გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბილისი.
- სახოკია, თ. (1956). ეთნოგრაფიული ნაწერები. თბილისი.
- სიხარულიძე, ქ. (2006). კავკასიური მითოლოგია, თბილისი.
- რეხვიაშვილი, ნ. (1964). ქართული ხალხური მეტალურგია, თბილისი.

- ბაშიგი, ი. <https://jam-news.net/ge/adjirnikhua-afkhazetshi-akhali-ambebi-dzvelit-akhali-weli-mchedlis-dghesaswauli-msoflios-sheqmna-ganakhleba/>, (2021), სოხუმი. [გადამოწმებული: 29.06.2024].
- ჯანაშია, ნ. (1899). აფხაზეთი (ეთნოგრაფიული მასალები), ჟურ: მოამბე №4, II, 1-10. თბილისი.
- Аджинджал, И. А. (1969). Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми.
- Ардзинба, В. (1988) . К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов). Древний Восток: этнокультурные связи. https://www.rummuseum.ru/lib_a/ardz_hatti.php [გადამოწმებული: 29.06.2024].
- Джанашия, Н. С. (1960). Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми.
- Званба, С. Т. (1955). Этнографические этюды. Сухуми.
- Хашба, А. (2018). Семейные праздники Традиции и современность История Археология и Этнография Кавказа Т. 14, №1, Дагестан.
- Элиаде, М. (1998). Азиатская алхимия. Москва.

REFERENCES:

- ased, (2022). avt'oris savele-etnograpiuli dghiuri. apkhazeti.
- abak'elia, n. alavardashvili, k. ghambashidze, n., (1991). kartul khalkhur dgheobata k'alendari, tbilisi.
- abak'elia, n. (1997). simbolo da rit'uali kartul k'ult'urashi, tbilisi.
- antelava, n. (2006). mitebi, rit'ualebi, simboloebi, tbilisi.
- bakhia, s. (1982). p'at'ronimiis ideologiuri urtiertobis sak'itkhisatvis apkhazetshi dzvelad, ts'igni, sakartvelos ist'oriis sak'itkhebi, tbilisi.
- bakhia-okruashvili, s. (2011). apkhazta etnologia, tbilisi.
- giorgadze, p'. (2011). apkhazeti da apkhazni (saetnograpiu aghts'era), tbilisi.
- zukhba, s. (1988). apkhazuri zep'irsit'qviereba, „tbilisis universit'et'is gamo-mtsemloba“, tbilisi.
- ints'k'irveli, e. (2022). samch'edlos sotsialur-religiuri asp'ekt'ebi apkhazur-kartul mito-religiur sist'emashi, k'r: ts'elits'deuli, t'. XIV, kutaisi.
- mak'alatia, s. (1927). akhalts'elits'adi sakartveloshi, tbilisi.
- mak'alatia, s. (1941). samegrelos ist'oria da etnografia. tbilisi.
- shardeni, zh. (1975). mogzauroba sp'arsetsa da aghmosavletis skhva kveqnebshi, tbilisi.
- sakhok'ia, t. (1950). mogzaurobani. guria, ach'ara, samurzaqano, apkhazeti, tbilisi.
- sakhok'ia, t. (1956). etnograpiuli nats'erebi. tbilisi.
- sikharulidze, k. (2006). k'avk'asiuri mitologia, tbilisi.
- rekhviashvili, n. (1964). kartuli khalkhuri met'alurgia, tbilisi.
- khashigi, i. <https://jam-news.net/ge/adjirnikhua-afkhazetshi-akhali-ambebi-dzvelit-akhali-weli-mchedlis-dghesaswauli-msoflios-sheqmna-ganakhleba/>, (2021), sokhumi. [accessed - 29.06.2024].
- janashia, n. (1899). apkhazeti (etnograpiuli masalebi), zhur: moambe №4, II, 1-10. tbilisi.
- Аджинджал, И. А. (1969). Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми.
- Ардзинба, В. (1988). К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов). Древний Восток: этнокультурные связи. https://www.rummuseum.ru/lib_a/ardz_hatti.php [gadamots'mebuli: 29.06.2024].
- Adzhinjal, I. A. (1969). From the Ethnography of Abkhazia. Materials and Research. Sukhumi.
- Ardzinba, V. (1988). On the History of the Cult of Iron and Blacksmithing (Worship of the Forge among the Abkhazians). Ancient East: Ethnocultural Ties. https://www.rummuseum.ru/lib_a/ardz_hatti.php [accessed - 29.06.2024].

Dzhanashia, N. S. (1960). Articles on the Ethnography of Abkhazia. Sukhumi.

Zvanba, S. T. (1955). Ethnographic Sketches. Sukhumi.

Khashba, A. (2018). Family Holidays Traditions and Modernity History Archeology and Ethnography of the Caucasus Vol. 14, No. 1, Dagestan.

Eliade, M. (1998). Asian Alchemy. Moscow.